

Сучасні цивільно-правові системи світу

Під поняттям цивільно-правової системи слід розуміти сукупність правопорядків різних держав, які мають схожі основні закономірності цивільно-правового регулювання та охорони суспільних відносин.

Основними критеріями виокремлення тієї чи іншої цивільно-правової системи та віднесення до її складу будь-якої національної правової системи є: а) історичне походження та розвиток правової системи; б) панівна юридична доктрина та її специфіка; в) специфіка існуючих правових інститутів та їх система; г) правові джерела, методи їх тлумачення та практика застосування; д) ідеологічні чинники.

З огляду на це, слід виділяти такі цивільно-правові системи:

- 1) континентальну (романо-германську);
- 2) систему звичаєвого права (англо-американську);
- 3) мусульманську;
- 4) патріархальну;
- 5) північну (скандинавську);

6) далекохідну;

7) індуїську.

Континентальна (романо-германська) система цивільного права на сьогодні є панівною у Франції, Німеччині, Бельгії, Люксембургу, Іспанії, Італії, Португалії, Австрії, Швейцарії, багатьох країнах Латинської Америки тощо. В основі цієї системи цивільного права — рецепція римського права та його гармонізація з урахуванням національної специфіки.

Характерними ознаками цієї правової системи є поділ права на публічне та приватне. Ще однією істотною специфічною рисою континентальної системи цивільного права є її галузевий підхід та чітка ієрархія всередині системи. В континентальній системі цивільного права з огляду на специфіку нормативно-правового регулювання та охорони суспільних відносин чітко виділяються дві підсистеми: романська та германська.

Романську підсистему цивільного права започаткували французькі вчені, результати досліджень яких було втілено в Цивільному кодексі Франції 1804 р. (Кодексі Наполеона). Цей кодекс побудовано за інституціональною системою, в основі якої — рецепція Інституцій Гая (*Corpus Juris Civilis*), в якій є три основні розділи: "Особи" (правове становище суб'єктів), "Речі" (об'єкти права та відповідні їм права) і "Позови" (способи реалізації та захисту прав). За цією ж підсистемою побудовано також і цивільні кодекси Італії, Іспанії, Португалії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, штату Луїзіана (США), провінції Квебек (Канада), більшості країн Латинської Америки, Південно-східної Азії тощо.

Натомість германську підсистему цивільного права, започатковану німецькими вченими, втілено в Німецькому цивільному уложенні (BGB) 1896 р. Цей кодекс ґрунтувався на пандектній системі, що була реципійована з Дигестів (Пандектів) Юстиніана. Її характерною ознакою було виокремлення загальної частини — сукупності норм права, які стосувались будь-яких інститутів цивільного права та містять загальні положення цивільного права, норми про суб'єктів та об'єкти цивільного права, самі цивільні права, їх реалізацію та захист. Решта ж правових норм становила Особливу частину, до якої входили інститути зобов'язального, речевого, сімейного та спадкового права. Окрім

того, ця система розмежовувала матеріальні та процесуальні норми. Пандектна система лягла також в основу цивільних кодексів Швейцарії, Австрії, Російської Федерації, Бразилії тощо.

Основним джерелом континентальної системи цивільного права є нормативно-правовий акт, який за своєю сутністю є виробленим цивілістичною доктриною загальнообов'язковим правилом поведінки, тобто певною конструкцією, що покликана регулювати певні суспільні відносини. Певне значення в континентальній системі відіграє і звичай. Проте застосування його порівняно з нормативно-правовим актом є набагато вужчим і опосередковується переважно у формі звичаю ділового обороту. Значення судової практики в континентальній системі цивільного права або має субсидіарний (доповнюваний) характер і застосовується для усунення прогалин нормативно-правового регулювання, або ж взагалі не є джерелом права.

У континентальній системі цивільного права осіб поділяють, як правило, на дві основні категорії: фізичних осіб та юридичних осіб. Для того, щоб була можливість взяти участь у цивільних правовідносинах, вказані особи наділяються універсальною правоздатністю та дієздатністю. Окрім цього, дієздатність осіб може здійснюватись і в порядку представництва. Досить докладно розроблено в континентальній системі цивільного права вчення про юридичну особу, яку визнано певним фіктивним утворенням. Особливу увагу при цьому приділено класифікації юридичних осіб. Виділяють два основних види юридичних осіб: публічного та приватного права. Своєю чергою, юридичних осіб приватного права поділяють на: товариства (союзи) та асоціації (установи).

Товариства (союзи) — це об'єднання фізичних осіб, які, залежно від підстав об'єднання (чи це об'єднання капіталів, чи об'єднання осіб (інтересів)), поділяють на підвиди. Повні та командитні товариства є об'єднаннями інтересів, а акціонерне товариство та товариство з обмеженою відповідальністю є об'єднаннями капіталів (відповідно акцій чи внесків). Управління товариством (союзом) здійснюється загальними зборами учасників та правлінням.

Установи як юридичні особи створюються на основі відособлення чужого майна, яке передано в управління для досягнення визначеної мети існування установи. Установи не мають членства та діють в інтересах суспільства або конкретних осіб (дестинаторів), які не є власниками їх майна чи його розпорядниками. У формі установи існують скарбниця, державні підприємства, релігійні організації, благодійницькі фонди тощо.

У континентальному праві спостерігається чітка тенденція до всебічного захисту особистих немайнових прав, серед яких до основних належать право на життя та здоров'я, право на безпечне довкілля, право на честь, гідність та репутацію, право на власне зображення та голос, право на свободу та особисту недоторканність тощо. Однією з тенденцій в континентальному праві щодо особистих немайнових прав є виділення загального особистого немайнового права, порушення якого вважається порушенням прав особи. Його захист здійснюється в порядку, що передбачений для деліктних зобов'язань.

Речове право як юридична категорія охоплює в країнах континентальної цивільної системи права всі зв'язки між особами щодо речі. Речові права поділяють на права на свої речі (власність) та права на чужі речі (сервітутні права, суперфіцій, емфітевзис тощо). При цьому в законодавстві країн континентальної системи права перелік речових прав є обмеженим та поширювальному тлумаченню не підлягає.

Основним речовим правом, безперечно, є право власності, яким визначається весь спектр прав, що стосуються повного панування особи над річчю. Загальною характерною ознакою решти речових прав є те, що вони стосуються чужих речей, тобто завжди є власник речі, на якого поширюються ці права і якого, має внаслідок цих прав на річ, бути обмежено у комплексі своїх прав на річ.

Право інтелектуальної власності (виключні права) будується переважно на загальноприйнятих світових стандартах, до яких належать Бернська конвенція про охорону літературних та художніх творів (1971), Всесвітня (Женевська) конвенція про авторське право (1952), Паризька конвенція з охорони промислової власності (1883), Європейська патентна конвенція від (1994) тощо, то ж принципові різниці між його правовим врегулюванням та захистом в цивільно-правових системах немає. Єдиною відмінністю є категоріальний апарат. Наприклад, у континентальній системі права поняття авторського та патентного права, як правило, об'єднують загальним поняттям "виключні права", натомість англо-американське право застосовує такі поняття як "літературна (художня) власність" та "патентна власність".

Фундаментальною категорією зобов'язального права є зобов'язання (*obligatio*), під яким розуміють певну залежність між суб'єктами, внаслідок якої одна сторона повинна виконати на користь іншої певні дії або утриматись від їх виконання. Сторони в зобов'язанні називають кредитором (сторона уповноважена) та боржником (сторона зобов'язана).

Найбільш розвинутими підсистемами зобов'язального права є договірні та деліктні зобов'язання.

Договір є однією з основних категорій у зобов'язальному праві, під якою розуміють домовленість двох чи більше осіб, внаслідок якої виникають взаємні права та обов'язки.

Деліктними є зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди особі чи її майну, що не пов'язане з будь-якими договірними зобов'язаннями. Делікти поділяють на генеральний та спеціальні.

Спадкове право як інститут цивільного права в континентальній системі є сукупністю норм, що регулюють, як правило, відносини, пов'язані з переходом прав та обов'язків померлого до інших осіб (універсальне правонаступництво). Виділяють два види спадкування: за заповітом та за законом. У разі спадкування за заповітом до спадкування закликаються особи, що вказані у заповіті. При цьому виділяють такі форми заповіту: 1) власноручний заповіт; 2) заповіт у формі публічного акту; 3) таємний заповіт тощо. Спадкування за законом можливе у разі, якщо немає спадкування за заповітом (*ab intestato*). При спадкуванні за законом враховують певні черги (Російська Федерація), паранти (Німеччина, Швейцарія), розряди (Франція) тощо. Причому представники попередньої групи усувають від спадкування іншу.

До країн з **англо-американською системою цивільного права** належать Велика Британія, США, Канада, Південно-Африканська Республіка, Австралія, Нова Зеландія, частково Індія та Ізраїль. В основі цієї системи права — звичайне право (*common law*), що було результатом діяльності королівських судів феодальної Англії, та право справедливості (*law of equity*), що було результатом діяльності суду канцлера (суду справедливості), які в своїй сукупності і становили прецедентне право (*case law*).

Англо-американське право не знає поділу на право приватне та право публічне. Окрім цього, в англо-американській системі цивільного права немає поняття "галузі права". Замість "галузевого підходу" існує так званий проблемний підхід, внаслідок чого під "правом" розуміють сукупність правових норм, що врегульовують будь-яку сферу подібних суспільних відносин. Саме це дає можливість виділення конкурентного, медичного, видавничого, біржового, страхового, банківського права тощо.

Найпоширенішим джерелом цивільного права в англо-американській системі є судовий прецедент, тобто сукупність рішень судів вищої інстанції, які є тлумаченням чинного законодавства, що носять обов'язковий характер для застосування судами нижчого рівня при вирішенні аналогічних справ. При цьому їх можуть приймати, змінювати чи скасовувати залежно від потреб практики. Досить велике значення мають також і звичаї, які є передумовою формування нових прецедентів. І майже зовсім нівельовано значення нормативно-правових актів в англо-американській цивільно-правовій системі. Насамперед, чинні нормативно-правові акти не є за своєю структурою систематизованим (кодифікованим) законодавством, вони врегульовують лише окремі інститути цивільного права і мають консолідований (механічно систематизований) порядок (наприклад Торговий кодекс США).

В англо-американській системі цивільного права також розрізняють фізичних та юридичних осіб. Фізичні особи як суб'єкти правовідносин наділені правосуб'єктністю (legal capacity), яку на практиці поділяють на активну та пасивну. Під активною правосуб'єктністю розуміють здатність до самостійного вчинення правового акта, а пасивною — здатність бути носієм прав та обов'язків. Правосуб'єктність фізичних осіб є рівною та належить їм з моменту народження і до моменту смерті. Обсяг активної правосуб'єктності залежить від віку особи. Інституту представництва в англо-американській системі цивільного права немає, а всі можливі дефекти в активній правосуб'єктності фізичних осіб компенсуються інститутом довірчої власності.

Юридичні особи поділяються на товариства та компанії (корпорації). Товариства поділяють на повні (unlimited partnership) та командитні (limited partnership). Корпорації є аналогами товариств з обмеженою відповідальністю та акціонерних товариств в континентальному праві. Проте, на відміну від континентальної системи, вони не підлягають розподілу залежно від кількості вкладів учасників (shares). Згідно з доктриною, правоздатність юридичних осіб є спеціальною (ultra vires), проте на практиці фактично визнано її універсальність.

В англо-американській системі цивільного права існує єдине та неподільне поняття власності. Воно є досить широке за своїм змістом, оскільки містить не лише право власності, а й всю низку інших речових прав, в розумінні континентальної системи права, а також окремі види виключних прав. Окрім цього, право власності в англо-американській системі права має двоякий (розщеплений) характер. Сутність цього феномену полягає в тому, що власником вважається як безпосередній власник майна, так і особа, яка вчиняє інші повноваження над цією річчю, що створює ефект "розірваних" повноважень. При цьому зміст права власності для кожного з цих учасників

не є усталеним і може встановлюватись за згодою.

Особливим видом власності в англо-американському праві є довірча власність. Її сутність полягає в тому, що початковий власник передає річ в управління довіреному власнику (trustee) з тим, щоб той передав цю річ чи доходи від її експлуатації набувачеві вигоди (beneficiary). При цьому і трастовий власник, і набувач вигоди є власниками, але з різним обсягом прав. Перший має права на експлуатацію речі, а другий — на дохід від цієї експлуатації та отримання речі назад.

Англо-американській системі цивільного права не відоме поняття зобов'язання. Натомість виділяють дві основних категорії — договір (contract) та делікт (tort). Договором вважають зроблену взамін представлення (задоволення) обіцянку, що забезпечено санкцією (можливістю звернутися до суду). З огляду на те, що немає доктринального вчення про зобов'язання, зрозумілим є і той факт, що ніякої доктринальної класифікації договорів не існує. Є певні види договорів, що вироблено практикою. Основною класифікацією договорів є розподіл їх на договори формальні (ті, що повинні бути у певній формі наприклад "договори за печаткою" (underseal)) та договори неформальні (ті, що можуть укладатись у будь-якій формі). Відповідальність за порушення договору покладено на боржника, незалежно від його вини. Причому не існує принципу "pacta sunt servanda" (договори повинні виконуватись), як це має місце в континентальній системі права. Натомість, будь-яка сторона має право відмовитися від договору, відшкодувавши при цьому всі пов'язані з цим збитки у повному обсязі.

У деліктному праві поняття генерального делікту немає. І тому воно за своєю структурою становить цілу низку несистематизованих спеціальних деліктів. На практиці виділяють такі види деліктів: порушення володіння нерухомістю (trespass to land), порушення володіння рухомими речами (trespass to goods); порушення прав особистості (trespass to person); унеможливлення вільного користування майном певного чи невизначеного кола осіб (nuisance); наклеп (libel та slander); зговір з метою заподіяти шкоду чужому бізнесу (conspiracy); заподіяння шкоди внаслідок необережного ставлення до прав інших осіб (negligence) тощо. Особливим видом деліктів є правопорушення, що вчинені проти особи. Основні з них пов'язані з порушенням її загального особистого немайнового права, яким є право на приватне життя (right of privacy). Відповідальність за заподіяння шкоди, як правило, настає за наявності вини та у вигляді грошової чи іншої майнової компенсації.

Спадкування в англо-американській системі цивільного права побудовано на переході всієї низки прав та обов'язків у довірчу власність третьої особи, яка виконує волю

спадкодавця. Насамперед, він розраховується за боргами спадкодавця, після чого передає залишок спадкоємцям, в інтересах яких він зобов'язаний діяти. Тому майно переходить до спадкоємців вже без обов'язку відповідати ним за боргами спадкодавця, що виключає можливість існування в англо-американській системі права такої конструкції, як легат. Причому допускається лише одна форма заповіту — письмова. Заповіт підписує спадкоємець у присутності не менше двох свідків.

До країн з **мусульманською цивільно-правовою системою** належать майже всі країни Азії, які сповідують іслам (наприклад, Йорданія, Сирія, Ірак). Тому і сутність їх права зводиться до поєднання основних вчень ісламу з чинними у цих державах нормативно-правовими актами. Історично правова система цих держав формувалась під постійним впливом шаріату, що й призвело до того, що основними її "коренями" є: Коран (збірка релігійних висловів пророка Мухамеда); Сунна (втілення боговдохновенної практики пророка, що має визначальне значення для тлумачення заповідей Корана); Иджма (думка всієї ісламської общини та юристів з якогось питання ісламського вчення); Кияс (принцип судження за аналогією). Окрім цього, в країнах цієї цивільно-правової системи є також і нормативно-правові акти, які присвячено окремим питанням, укладені на різних правових системах і не може, як правило, бути застосовано без прив'язки до шаріату.

Патріархальна система існує в більшості країн Африканського континенту. Її сутність зводиться до поєднання континентальної системи права з цілою низкою норм африканського звичаєвого права. Причому всі нормативно-правові акти пристосовані до місцевих звичаїв. Великою є роль нормативно-правових актів, які приймає глава держави.

Північна (скандинавська) система є особливим різновидом правових систем світу (Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія та Швеція). Її важко віднести як до англо-американської, так і до континентальної системи права, хоча вона зазнала істотного впливу з їх боку. І тому, характеризуючи цю систему, ми повинні зазначити, що вона є досить вдалим поєднанням континентальної та англо-американської цивільно-правової системи, і ґрунтується, до того ж, і на національних звичаях.

До країн з **далекосхідною цивільно-правовою системою** належать Китайська Народна Республіка, Японія, Корея, Гонконг, Індонезія, Малайзія тощо. Специфіка цієї системи полягає в постійному впливові на формування цивільно-правових норм догм конфуціанства та інших релігій. Причому саме конфуціанство, як панівна релігія, не досить високо оцінювала право, оскільки воно не відкриває шлях до духовного

самовдосконалення. Ще одним із вирішальних чинників специфіки цієї системи цивільного права є сформований історично вплив на неї як континентального, так і англо-американського права, а в окремих країнах ще й сьогодні досить сильно відчувається вплив соціалістичної системи права (наприклад Китай).

До країн з **індуською цивільно-правовою системою** слід відносити переважну частину Індії, Палестину, Бірму, Сінгапур, Малайзію. І ця система історично зазнала впливу релігійно-філософського вчення індуїзму, основним аспектом якого є вчення про карму. Окрім того, величезний вплив на формування цієї системи мали і звичаї, що в своїй сукупності й призвело до виникнення такої складної, переважно некодифікованої та суперечливої системи цивільного права.

Тенденції розвитку приватного (цивільного) права на сучасному етапі та їх вплив на українську приватноправову систему

Аналізуючи сучасний розвиток цивільно-правових систем та окремих приватноправових порядків на сучасному етапі, слід зазначити про такі закономірності.

Насамперед, розвиток цивільно-правових систем характеризується їх уніфікацією. Уніфікація йде шляхом зближення та гармонізації цивільно-правових систем різних держав внаслідок запозичення відповідних правових конструкцій та згладжування принципових відмінностей між закономірностями правового регулювання та охорони суспільних відносин. Причиною уніфікації цивільно-правових систем сучасності є необхідність спрощення порядку співпраці держав в економічній та інших сферах, з метою підвищення його ефективності та усунення певних неузгодженостей (колізій). Уніфікація цивільно-правових систем можлива шляхом укладення міжнародних договорів, прийняття модельних рекомендаційних законодавчих актів, використання міжнародних звичаїв тощо. Тож, слід зазначити, що навіть різні за своїм підходом країни континентальної та англо-американської системи цивільного права розпочали процес уніфікації власних правових систем. У країнах англо-американської системи права все більшого значення при регулюванні суспільних відносин надають нормативно-правовому акту, і навпаки, в країнах континентальної системи приватного права все більшу роль

починає відігравати прецедент та інші правотворчі акти судів.

Особливо актуальною є проблема уніфікації внаслідок створення міждержавних союзів. Адже, переважна більшість економічно стабільних країн Європи перебувають на шляху інтеграції до Європейського Союзу, де одним із пріоритетних завдань є створення єдиного правового простору. І саме питання адаптації національного цивільного законодавства до стандартів ЄС є пріоритетним завданням як країн-учасниць ЄС, так і тих, які планують своє членство у цій організації.

Таке зближення зумовлює ще одну тенденцію до створення єдиного освітянського простору, що задекларовано у рамках так званого Болонського процесу. Особливо це має позначитися на підготовці юристів. Адже запровадження єдиних підходів до кредитно-модульної освіти для гуманітарних дисциплін ми вважаємо проблемним. І тому на допомогу цьому повинна прийти переорієнтація навчального процесу, що має бути спрямована на вивчення зарубіжного цивільного законодавства. При цьому знання з традиційного для вищих юридичних навчальних закладів курсу "Міжнародного приватного права" вже є недостатніми. Адже внаслідок значного збільшення міжнародних економічних зв'язків постає нагальна потреба в спеціалістах, які мають глибокі спеціальні знання з цивільного та торгового права зарубіжних країн та останніх тенденцій його гармонізації. Це вивчення буде найбільш ефективно на підставі порівняльного (компаративістського) методу, а отримана інформація може стати основою науки та навчальної дисципліни порівняльного цивільного права як частини міжгалузевої дисципліни порівняльного правознавства.

Ще однією з тенденцій розвитку цивільно-правових систем сучасності є налагодження між державами міжнародної правової допомоги. Основними формами здійснення такої міжнародної правової допомоги є укладення міжнародних договорів про надання юридичної допомоги з цивільних, сімейних та інших справ, обмін правовою інформацією, взаємодія законодавчих органів влади, міжнародні наукові та освітні правові програми тощо.

Аналізуючи місце українського цивільного права серед цивільно-правових систем сучасності та його роль і місце в світових процесах гармонізації, слід зазначити, що після розпаду СРСР перед Україною, як і більшістю країн колишнього "соціалістичного табору", постала проблема створення власної національної правової системи. Адже правова система, що існувала на той час, вже не відповідала потребам сучасності та не могла ефективно врегульовувати нові, не відомі раніше суспільні відносини. Особливо гостро це виявлялось у сфері приватного (цивільного) права, де з виникненням нових

економічних відносин потрібно було створити якісно інше правове поле, що було зумовлено необхідністю молодій незалежній державі інтегруватись у загальноєвропейський товарооборотний процес.

Щодо розвитку українського цивільного права, то є тенденції до його зближення з континентальною системою цивільного права, однак вони є відносно не стійкими, що зумовлено браком стабільного економічного розвитку та стихійністю правового регулювання суспільних відносин. Однак активна позиція України в питаннях входження до європейського економічного простору, її участь у товарообороті між державами СНД, визначення своїх позицій при створенні модельних нормативних актів (наприклад Модельного цивільного кодексу для держав-учасників СНД) та актів національного законодавства з урахуванням тенденцій європейського регулювання суспільних відносин дають підстави сподіватися на якнайближче визначення та затвердження українським цивільним правом свого належного місця серед цивільно-правових систем сучасності.